

ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ В УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ

У поданому матеріалі розглядається специфіка формування творчого мислення у старших школярів, подається класифікація видів мислення та методики його розвитку.

Кожна епоха як досить тривалий проміжок історичного часу має свої ознаки: спосіб виробництва, державний і суспільний лад, культурні надбання і стиль життя.

Нашому поколінню випало жити на зламі епох, у період становлення та розвитку незалежної України. Сьогодні в умовах величезних змін у соціальному, економічному і політичному житті України постала проблема радикальної перебудови в сфері виховання, мета якого – формування людини-патріота, котра мала б глибокі систематичні знання, вміння та навички, національну самосвідомість та розвинене творче мислення і змогла б сприяти прогресу людства.

Сучасне українське суспільство ставить завдання формувати людину “нового покоління”, яка б відмовилася від застарілих стандартів та стереотипів, людину, що здатна творчо мислити, самостійно приймати рішення, брати активну участь у житті суспільства, розв’язувати складні проблеми сьогодення.

У зв’язку з цим однією з основних проблем, яка в наш час турбує багатьох учених, є проблема розвитку творчого мислення.

Проблема мислення цікавила людство дуже давно, цією проблемою займалися філософи, фізіологи, психологи і педагоги.

Вперше мислення стало предметом вивчення ще у давньогрецького філософа Парменіда, який розглядав його як спосіб пізнання, що веде до істини (на відміну від почуттів, сприймання, що приводять до власної думки). Демокріт стверджував, що справжню атомарну будову речей можна пізнати тільки за допомогою мислення. Софісти вважали, що істина народжується в діалозі між людьми, а Сократ установив безпосередній зв’язок між мисленням та спілкуванням. Платон виділив у якості головної ознаки мислення ідеальність (світ ідей) як особливу форму реальності, що складає зміст мислення. Арістотель створив учення про форми та структуру мислення і розкрив діалектику переходу від відчуття до думки. Епікур та Лукрецій розглядали ідеальний зміст мислення (ідей, поняття) як обумовлений матерією, як закарбування зовнішніх впливів. У філософії нового часу проблема мислення розглядалася як з позиції емпіризму (Ф.Бекон, Локк), так і раціоналізму (Декарт, Спіноза). Німецька класична філософія, що розвинула ідеальне розуміння мислення, висунула плідну ідею активності суб’єкта в мисленні, яка мала великий вплив на формування матеріалістичної концепції мислення. Позитивісти (Спенсер, Коні) зводили функцію теоретичного мислення до встановлення фактів та емпірично спостережуваних зв’язків між ними. В західній філософії XX століття неопозитивізм та інші течії аналітичної філософії переважно аналізували формально логічні аспекти мислення. А постпозитивізм повертається до вивчення змістовних моментів мислення. Більшість сучасних українських філософів дотримуються діалектико-матеріалістичного розуміння природи та суті мислення і розглядають останнє як вищу форму активного відображення об’єктивної реальності, суть якої в цілеспрямованому, опосередкованому та узагальненому пізнанні суб’єктом суттєвих зв’язків та відношень предметів і явищ, у творчому створенні нових ідей і прогнозуванні подій.

Представники сучасної психологічної науки, зокрема А.В.Петровський, А.В.Брушлінський, В.П.Зінченко, О.М.Леонтьєв [1,2] визначають мислення як:

- соціально обумовлений, безпосередньо пов’язаний з мовою психічний процес пошуків та відкриття нового, процес опосередкованого та узагальненого відображення дійсності в ході аналізу та синтезу (А.В.Петровський);
  - процес свідомого відображення дійсності у таких об’єктивних її властивостях, зв’язках та відношеннях, в які включаються і недоступні безпосередньому чуттєвому сприйманню об’єкти (О.М.Леонтьєв);
  - нерозривно зв’язаний з мовою соціально обумовлений психічний процес самостійного пошуку суттєво нового, тобто опосередкованого та узагальненого відображення дійсності в ході її аналізу, що виникає на основі практичної діяльності з чуттєвого пізнання і далеко виходить за його межі (А.В.Брушлінський).
- Склавши основні моменти цих визначень, можна сказати, що мислення:
- це психічний процес, який є узагальненим та опосередкованим відображенням загального та суттєвого в дійсності;
  - як і інші психічні процеси, виконує регулюючу функцію стосовно поведінки людини, оскільки пов’язане з утворенням цілей, засобів, програм діяльності;
  - як і інші психічні процеси, є властивістю високоорганізованої функціональної системи;
  - це процес соціально обумовлений. Соціальне походження мають не тільки мета, прийоми та операції мислення, але й знання. Мислення неможливе без знань, здобутих у ході людської історії.

Таким чином, маючи спільні характеристики з іншими психічними процесами, воно має і свої специфічні особливості.

У працях видатних педагогів-новаторів значна увага приділяється мисленню як невід’ємній частині навчально-виховного процесу. Сухомлинський В.О. в книзі “100 порад вчителю” відзначає: “... процес навчання – це праця мозку... культура мислення, якою діти оволодівають в процесі вивчення якогось предмету, накладає відбиток на всю розумову працю в процесі навчання” [3]. Великого значення Сухомлинський В.О. надає й елемен-

там дослідництва як необхідній умові розвитку самостійності та творчості в навчальній діяльності учнів: “Самостійність, творчий характер розуму формується завдяки тому, що у розумовій праці учнів на уроці та в процесі первинного виховання і, особливо, в процесі розвитку, поглиблення знань є елементи дослідництва”. Проблеми мислення, його значення для людини глибоко розкриває К.Д.Ушинський у праці “Людина, як предмет виховання”[4]. В своїй статті він пише: “Видатні, але чужі думки приносять значно менше користі ніж свої власні ... Скільки глибоких ідей давнини зникає сьогодні саме тому, що людина, завчаючи їх раніше ніж буває здатна їх зрозуміти, так привчається використовувати їх хибно і бездумно, що потім рідко добирається до їх справжнього змісту.” Тут же К.Д.Ушинський підкреслює і роль самостійного одержання знань у процесі мислення : “...не вміти висловлювати свої думки – недолік, але не мати власних думок - ще більший недолік; самостійні думки витікають тільки із самостійно отриманих знань”.

Виділяють декілька класифікацій видів мислення.

1. За змістом :

- а) конкретно-дійове – мислення в практичній діяльності, безпосередньо включене в практичну діяльність;
- б) наочно-образне – мислення з опорою на образи сприймання або образи уяви;
- в) абстрактне (понятійне) – мислення з опорою на абстрактні поняття та судження.

2. За характером задач, що вирішуються:

- а) практичне мислення – мислення, що направлене на розв’язання задач, які виникають у ході практичної діяльності;
- б) теоретичне – мислення, спрямоване на розв’язання теоретичних задач, лише опосередковано пов’язаних з практикою.

3. За ступенем новизни та оригінальності виділяють:

- а) репродуктивне (шаблонне) – відтворююче мислення;
- б) творче – мислення, в якому вирішується проблема, виробляється нова стратегія, знаходиться нове, раніше невідоме.

Проблема творчості, розвитку творчого мислення, є однією з найактуальніших у сучасній психології та педагогії.

Її вивченню присвячено багато наукових праць видатних учених, таких як Г.С.Костюк, Д.Ф.Ніколенко, А.В.Петровський, М.М.Поспелов, В.Д.Шадриков, С.Л.Рубінштейн, Л.М.Фрідман, Б.І. Коротяєв. Ці автори у визначенні таких явищ, як творче мислення, пізнавальна творчість, йдуть від слова “творити”, яке в загальновідомому розумінні означає знаходити та створювати щось таке, що не зустрічалось у минулому досвіді – індивідуальному або суспільному.

А.В.Петровський творче мислення розглядає як пізнавальні процеси, що дозволяють людині вирішувати задачі, які не можуть бути розв’язані за допомогою вже відомих людству методів.

С.В.Вереск пише, що творче мислення – це процес, в ході якого новий продукт виступає як новий відносно вихідного знання, і являється результатом трансформації, перероблення останнього. Це відкриття нового, взяте в конкретній історичній ситуації.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що головною особливістю, важливим показником творчого мислення є нешаблонність, уміння охопити дійсність в усіх її відношеннях, а не тільки в тих, які закріплені у поняттях і уявленнях, уміння переносити знання, пов’язувати один об’єкт з іншим... Для того, щоб повніше виявити властивості якоїсь частини дійсності, потрібно знати всі факти, що до неї відносяться. Щоб виявити неадекватність охоплюючих їх понять, методів та форм мислення, потрібно володіти цими поняттями, формами і методами. Звідси величезна роль знань і вмінь у творчому мисленні. Необхідною частиною творчого мислення є пізнавальний інтерес. Якщо вчитель хоче, щоб у процесі навчання учні активно мислили і розвивали пізнавальні здібності, він обов’язково повинен формувати та завжди підтримувати в учнів пізнавальний інтерес. Невід’ємним елементом творчого мислення є такі психічні процеси, як увага, пам’ять та творча уява. Учні повинні вміти концентрувати свою увагу на одних предметах, а при необхідності переключати її на інші або взагалі розподіляти між декількома предметами чи явищами одночасно. Розвинена пам’ять дає можливість швидкого та якісного запам’ятовування і відтворення інформації, що є необхідною умовою будь-якого виду мислення. Творча уява передбачає самостійне створення нових образів, які реалізуються в оригінальних і цінних продуктах діяльності. В будь-яку творчу діяльність включається уява. Вона відіграє особливо важливу роль на різних стадіях вивчення наукової проблеми і часто веде до визначних здогадок, які пізніше досліджуються і підтверджуються практикою. Уява в процесі учіння сприяє свідомому засвоєнню знань, розвитку інтересу до навчальних предметів, а також творчості учнів.

Базою, необхідною передумовою для розвитку творчого мислення мають якості розуму, що є проявом різниці мислительних здібностей учнів, тобто властивостей функціональних систем, які реалізують пізнавальні і психомоторні процеси. Вони мають індивідуальну міру прояву, яка виявляється в успішності та якісній неповторності виконання діяльності (В.Д.Шадриков).

З.Н.Калмикова виділяє такі якості розуму: глибину, поверховість, гнучкість, інертність, стійкість, нестійкість, свідомість, несвідомість, самостійність розуму, наслідуваність.

Дослідження та визначення рівня розвитку цих рис дає вчителю можливість ефективно побудувати навчально-виховний процес, намітити шляхи розвитку пізнавальних якостей розуму і формувати на цій основі творче мислення.

Високий ступінь сформованості позитивних якостей розуму є важливою умовою розвитку творчих здібностей учнів.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що основними критеріями творчості в пізнавальній діяльності учнів є: самостійність (повна або часткова); пошук можливих варіантів досягнення цілі; створення в процесі досягнення цілі нового продукту. Ступінь повноти самостійності, пошуку і створення продукту визначає рівні творчості – низький, середній і високий.

Творча діяльність неможлива без усвідомлення мети пошуку, без активного відтворення раніше отриманих знань, без інтересу до поповнення недостатніх знань з готових джерел, до самостійного пошуку без уяви та емоцій.

У процесі спілкування з учнями вчитель може порівняно легко спостерігати і фіксувати прояв всіх цих якостей, давати загальну оцінку ставлення учнів до навчання – чи є воно творчим та зацікавленим, і, в залежності від цього, будувати свою діяльність за поступовим розвитком творчого ставлення учнів до навчання.

На відміну від наукової, творчість учнів у їх пізнавальній діяльності характеризується такими особливостями:

а) вона знаходиться під контролем учителя і в ході розгортання може ним коректуватися і регулюватися заданими орієнтирами та відповідними підказками;

б) всі творчі акти учнів попередньо проглядаються вчителем у його свідомості й уяві, ретельно ним готуються.

Отже, вчитель може не тільки здійснювати систематичне і цілеспрямоване керівництво пізнавальною діяльністю учнів, але й спеціально готувати їх до творчого засвоєння інформації, розвивати мислення в цілому та окремі його види.

Розвиток мислення людини починається з народження і продовжується все життя.

У вітчизняній психології до поняття “розвиток творчого мислення” є декілька підходів. Л.С.Виготський висунув гіпотезу про походження внутрішніх розумових процесів від зовнішньої діяльності; П.П.Блонський вказував, що розвиток мислення пов'язаний із загальним розвитком дитини: дія приходить у думку, думка породжує дії – такою є діалектика динамічних підходів і зв'язків між волею і мисленням; О.М.Леонтьєв під розвитком психіки дитини розумів розвиток як зовнішньої, так і внутрішньої діяльності.

Всі погляди хоча й не співпадають в усьому, але розкривають ті чи інші сторони поняття розвитку мислення з позиції діалектико-матеріалістичного розуміння процесу мислення людини. Однак є і розходження у визначенні провідного компонента розвитку мислення. Так, В.В.Давидов зводить розвиток мислення до вміння діяти без наочної опори “в розумі”; Л.В.Занков – до розвитку аналітичного спостереження й успіхів у формуванні понять; М.О.Менчинська – до зміни рівня аналізу і синтезу при рішенні мислительної задачі; Я.А.Пономарьов – до протікання окремих якісно відмінних етапів формування внутрішнього плану дій в єдності із зовнішнім. Ці етапи фіксуються за допомогою деяких показників (тестів).

Ознакою переходу від однієї стадії розвитку до іншої є зміна провідного типу діяльності, від удосконалення якого залежать основні зміни у психічних процесах та особливостях особистості дитини на певній стадії розвитку; С.Л.Рубінштейн [5] розкривав процес мислення як складну аналітико-синтетичну діяльність, що включає в себе аналіз проблемної ситуації, відтворення знань, необхідних для розв'язування задачі, перенесення засвоєних способів дій; П.Я. Гальперін висунув гіпотезу поетапного формування розумових дій, при яких перехід від зовнішньої дії до внутрішньої включає в себе чітко визначені етапи [6].

Розвиток творчого мислення учнів у процесі навчання – це формування і вдосконалення всіх видів, форм та операцій мислення, вироблення вмінь та навичок для застосування законів мислення в пізнавальній діяльності, а також умінь здійснювати перенос прийомів мислительної діяльності з однієї галузі знань в іншу.

На нашу думку, розвиток мислення – це не проста зміна видів і форм мислення, а їх перетворення, вдосконалення в ході засвоєння все більш абстрактної й узагальненої інформації.

Для вчителя розвивати мислення - означає:

1) розвивати всі види і форми мислення: практично-дійове, наочно-образне, словесно-логічне, емпіричне і теоретичне, дискусійне й інтуїтивне, продуктивне та репродуктивне - і стимулювати перехід їх із одних в інші;

2) формувати і вдосконалювати мислительні операції (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікацію);

3) розвивати вміння: виділяти суттєві властивості предметів і абстрагувати їх від несуттєвих; знаходити головні зв'язки і відношення речей та явищ навколишнього світу; робити правильні висновки з фактів і перевіряти їх; доводити істинність своїх суджень і спростовувати хибні умовиводи; розкривати суть основних форм правильних умовиводів, викладати свої думки послідовно і доказово;

4) формувати вміння здійснювати перенесення операцій і прийомів мислення з однієї області знань в іншу; передбачати розвиток явищ і робити обгрунтовані висновки;

5) стимулювати процес переходу від мислення, заснованого на формальній логіці, до мислення, заснованого на діалектичній логіці; вдосконалювати вміння з використання законів і вимог формальної та діалектичної логіки в навчальній і пізнавальній діяльності учнів.

Отже, розвивати творче мислення означає здійснювати розвиток його складових, тобто всіх його видів і форм мислительних операцій, процедур пізнання, логічних умінь та прийомів у процесі засвоєння системи наукових знань, передбачених шкільною навчальною програмою.

У процесі дослідження, яке проводилося в середніх загальноосвітніх школах м.Житомира, нами була проведена діагностика рівня розвитку творчого мислення в учнів старших класів (150 учнів).

У дослідженні були використані такі методики: “Творча уява”, “Гнучкість мислення”, “Швидкість протікання мислення”, “Анаграми”, “Виключення”, “Творчі здібності” та інші.

За результатами досліджень встановлено, що 5,2% учнів мали перший рівень сформованості уяви, 60,3% - другий рівень, 29,3% - третій рівень, 5,2% - четвертий рівень, п'ятий рівень не виявлено ні в кого. Ступінь гнучкості та фіксованості уяви: 65,5% - гнучка уява, 13,8% - спостерігається слабка фіксація образу, 1,7% - сильна фіксація образу, 19% - ригідність уяви. Висока стереотипність спостерігається у 34,5% учнів, середня - 29,3%, низька - 22,4%, творча уява - 13,8%.

Аналізуючи результати досліджень, потрібно віддати перевагу учням, які мають 4-5 рівень творчої уяви, таких 5,2%, 1-3 рівні за ступенем гнучкості уяви - 81%, низькі показники стереотипності - 36,2%. Однак одночасне поєднання всіх високих показників в учнів дуже рідко зустрічається. Серед старшокласників виявлено тільки одного учня з 4 рівнем уяви, з 1 рівнем гнучкості уяви і творчою уявою.

З одержаних даних ми бачимо, що в середньому учні мають досить низький ступінь сформованості творчої уяви. У більшості учнів гнучка уява, але у 19% дітей спостерігається ригідність уяви. Все це супроводжується високим ступенем стереотипності.

В результаті проведення методики «Гнучкість мислення» ми отримали такі дані: гнучкість мислення з елементами оригінальності не було виявлено ні в кого. Висока гнучкість спостерігалася у 17,4% учнів, непоганий показник гнучкості - 30,4%, середній показник гнучкості - 47,8%, інертне мислення - 4,4%. З результатів методики ми бачимо, що в середньому переважає непоганий та середній показники гнучкості мислення.

В результаті дослідження показників зіставлення критичності, гнучкості та конструктивності мислення як компонентів творчого типу особистості ідеально високого та досить високого зіставлення гнучкості, критичності, швидкості та конструктивності мислення не виявлено. 26,1% учнів мають середній рівень, а 73,9% - шаблонне, стереотипне мислення.

Дуже високий рівень загальних творчих здібностей спостерігається у 6,7% учнів, високий - 13,3%, середній - 73,3%, низький - 6,7%. Дуже низького рівня не виявлено ні в кого.

Отже, можна зробити висновок: за результатами цієї методики більшість учнів має середній рівень сформованості загальних творчих здібностей, при низькому рівні розвитку творчого мислення. Це говорить про те, що в цих учнів є потенціал для розвитку, але він не використаний, учні не вміють мислити самостійно, оригінально, бояться відійти від шаблону, зробити помилки, бояться міркувати вголос. Наявність теоретичного аналізу виявлено у 40,5% учнів, 59,5% учнів не здатні здійснювати теоретичний аналіз.

З отриманих даних видно, що тільки 5,2% учнів мають досить високий рівень розвитку творчого мислення, 13,8% - середній рівень, більшість учнів ще не досягла середнього рівня, але має досить високі показники, що свідчать про наближення до нього - 75,8%, і низький рівень мають 5,2% учнів.

Рівень розвитку мислення, наявний в учнів, можна визначити і за допомогою критеріїв мислення.

Першим критерієм розвитку мислення є ступінь усвідомленості операцій і прийомів мислительної діяльності. Важливим показником є оволодіння вміннями і навичками застосування операцій і прийомів мислення на практиці. Велике значення мають також прийоми мислительної діяльності - способи, за допомогою яких вона здійснюється. Звідси другий критерій - ступінь володіння операціями і прийомами мислительної діяльності, вміння виконувати раціональні дії щодо використання їх у навчальних і позанавчальних пізнавальних процесах. Особливе значення у визначенні рівня розвитку творчого мислення має явище перенесення знань, умінь, навичок. Третій критерій розвитку мислення - ступінь уміння здійснювати перенесення, усвідомлення операцій і прийомів мислення, а також навичок користування ними в іншій ситуації з іншими предметами. Четвертий критерій - ступінь сформованості різних видів мислення, а також стану мислення в процесі переходу одного його виду в інший. Наступний критерій пов'язаний з оцінкою рівня розвитку учнів за наявним у них об'ємом знань та способів учіння. Багатий запас знань, ступінь їх системності й оволодіння прийомами розумової діяльності - важливий показник розумового розвитку учнів. П'ятий критерій - запас знань, їх системність, а також поява нових способів засвоєння знань. Шостий критерій - стан і зростаюча динамічність різних якостей розуму: самостійності, глибини, критичності, послідовності, швидкості й т.д.

Ці критерії нерозривно пов'язані один з одним і представляють собою одне ціле: від них залежать усі інші критерії, які можуть бути використані в якості кількісної міри будь-якого компоненту мислення, а також вимірювачів мислення в цілому. Педагогічне управління процесом розвитку мислення учнів може досягти своєї мети лише тоді, коли забезпечується єдність раціонально відібраного і дидактично обробленого змісту, адекватних і добре відпрацьованих мислительних операцій, соціально значимих мотивів навчально-пізнавальної діяльності учнів і врахування індивідуальних особливостей їх мислення. Таке керування потребує від учителя широкої ерудиції, глибоких знань свого предмета, достатнього кругозору в області логіки і вікової психології, творчого мислення, вміння правильно враховувати вікові та індивідуальні особливості учнів. Мислення старшокласників (а значить і вміння користуватися мислительними операціями) необхідно не тільки стимулювати, але й спеціально розвивати протягом усіх років навчання в школі.

*****

1. Новое педагогическое мышление /Под ред. А.В.Петровского. – М., 1989. - 280с.
2. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1972. - 584с.
3. Сухомлинський В.О. Сто порад вчителю...: Вибр.твори у 5т. – К., 1976. - Т.2. - С.419-655.
4. Ушинский К.Д. Собрание сочинений в 11т. – М., 1948-1952.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - М, 1976. - 390с.
6. Гальперин П.Я. Основные результаты исследований по проблеме «Формирование умственных действий и понятий»: Автореф.дис...докт.псих.наук. – М., 1965. - 51с.

Вітвицька Світлана Сергіївна - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси:

- теоретичні та методичні основи проблемного навчання;
- формування творчого мислення школярів.